

Н. М. НЕРОВНЯ
ПОЗИЦІЙНА ВАРІАНТНІСТЬ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Фразеологізми є сформованими одиницями мови. Мовець не конструює їх у процесі спілкування, а використовує як заздалегідь підготовлений до вжитку мовний будівельний матеріал. Фразеологізм, що складається з двох і більше слів, сприймається як єдине ціле. Вступаючи в текст у зв'язок із словами, фразеологізм, як і слово, виконує функцію одного якогось члена речення — головного чи другорядного. Напр.: «Дядьки гомоніли собі та ламали голови, куди то їм випаде їхати...» (Г. Тютюнник); «Соціалізм назавжди знищив несправедливий розподіл продуктів праці, коли левину частку національного доходу привласнювали експлуататори» (Народна творчість та етнографія); «Ми день крізь день зустрічалися з ними» (Літературна Україна); «Щодо об'єму томиків, то справу цю з дорогою душею полишаю Вам» (М. Коцюбинський).

Переважній більшості фразеологізмів властива змінюваність порядку розташування слів-компонентів. І лише незначна частина фразеологічних одиниць характеризується сталим порядком слів, що не піддаються переміщенням. Це насамперед фразеологізми з одним словом, вираженим самостійною частиною мови, і службовими словами, напр.: *під боком, над усе, мов намальований, до душі, з перцем, як не при собі* і т. ін. З незмінним порядком слів уживаються фразеологізми, складові частини яких міцно закріплені семантично і граматично: *від а до я; ні в тин ні в ворота; дама серця; на вагу золота; у поті чола; за тридев'ять земель; сам не свій; як на долоні; немов опечений; на сьомому небі; ні за які кренделі* тощо.

У процесі функціонування інших фразеологічних одиниць їх слова-компоненти переміщуються, що на значення фразеологізму зовсім не впливає, а, навпаки, підтверджує його стійкість, яка не порушується в результаті таких переміщень. Пор.: «Хотілося з ким-небудь *одвести душу*, поговорити по-товариському, порадитись» (І. Кириленко); «Ні, вони [Печариця], спасибі їм, нічого. Язичок мають трохи великий.. Все є з ким під час *душу одвести*, побалакати» (Панас Мирний); «Коли деякі організми ще *під стіл ходили пішки*, Лисогор уже сад вам оцей закладав разом з нами» (О. Гончар). Останній фразеологізм може мати ще такі форми: *пішки під стіл ходити, пішки ходити під стіл, ходити під стіл пішки, ходити пішки під стіл*. Отже, в залежності від розташування слів у фразеологізмі він може набирати різного вигляду, вживаючись у кількох формах або варіантах. Такі варіанти називаються позиційними, оскільки вони пов'язані із зміною позицій слів. Позиційна варіантність свідчить про те, що при використанні фразеологізму мається на увазі його зміст, не скутий єдиною формою вираження. Завдяки позиційній варіантності фразеологізми є активно діючими одиницями мови, здатними вільно входити в контекст. Мовець уживає саме ту чи іншу фразеологічну форму, яка найкраще вливається в загальну ритмомелодію речення і стає невід'ємною частиною цілого.

Позиційна варіантність фразеологічних одиниць допомагає акцентувати увагу на чомусь, що досягається вживанням одного із слів фразеологізму на певному, звичайно першому, місці з логічним наголосом. Це широко практикується у мовленні, пор.: *не показує носа — носа не показує; з'їв зуби* (на чому-небудь) — *зуби з'їв; як народився на світ — як на світ народився*. При цьому окремі позиційні варіанти можуть уживатися з підсилювальними засобами, що сприяє яскравості зображення і його увиразненню, пор.: *не моргнувши оком — і оком не моргнувши; бере за живе — аж за живе бере*.

Позиційна варіантність дає змогу легше і ширше використовувати фразеологічні одиниці в поезії. Переміщенням слів-компонентів фразеологізму автор домагається відповідного віршового розміру, йор.:

От я, так чисто сиротина:
Росту, як при шляху горох
(І. Котляревський);

Дивлюсь: твоя, мій брате, мати
Чорніше чорної землі
Іде, з *хреста неначе знята*...

(Т. Шевченко).

Слова фразеологічної одиниці можуть не тільки мінятися місцями, залишаючись поряд, але й роз'єднуватися іншими словами, що не входять до складу фразеологізму. Стійкість значення не порушується і в таких випадках, воно залишається незмінним, напр.: «...*Каменя* на ближнього свого я *кидає* не люблю, хоч і за діло» (Леся Українка); «Якщо треба *вивести* шахраїв *на чисту воду*, — він не зупиниться ні перед чим» (О. Гончар).

Як бачимо, фразеологізм може виступати в кількох різновидах — позиційних варіантах. Таку можливість фразеологічні одиниці мають завдяки «нарізнооформленості» своїх складових частин. Позиційні варіанти здебільшого рівнозначні. Використовуючи фразеологізми, мовець має на увазі їх значення, форма ж набувається відповідно до потреб контексту.